O'ZBEK TILIDA "OQ" VA "QORA" RANG KONSEPTLARINING KOGNITIV MODELI: STRUKTUR-SEMANTIK VA LINGVOMADANIY TAHLIL

Rahmon Ernazarov
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davalat universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti
rahmonernazarov94@gmail.com
0000-0001-9714-4657

Annotatsiya

Har qanday tildagi rang nomlari faqat buyum yoki hodisaning tashqi belgisini ifodalab qolmasdan, xalqning tarixiy tajribasi va qadriyatlar tizimini o'zida jamlagan mental birlik sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi "oq" va "qora" rang konseptlarining kognitiv qurilishi struktur-semantik va lingvomadaniy jihatdan yoritiladi. Ishda tavsifiy, struktur-semantik, kognitiv-semantik va qiyosiy-tipologik tahlil usullaridan foydalanildi; material sifatida o'zbek tilining izohli lug'atlari, frazeologik fond, xalq maqollari hamda mavzuga oid so'nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlar jalb etildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, "oq" konsepti asosan poklik, halollik va ezgulik, "qora" konsepti esa motam, xavf va salbiy baho semalari bilan bog'liq holda rivojlangan, bu ikki konsept esa o'zbek xalqi dunyoqarashida barqaror binar (ikki qutbli) tizim sifatida mustahkamlangan.

Kalit so'zlar: rang konsepti, kognitiv model, konseptual metafora, struktur-semantik tahlil, lingvomadaniyat, oq va qora ranglar, o'zbek tili.

Kirish

Til hodisalarini inson tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganish zamonaviy tilshunoslikning yetakchi tamoyillaridan biriga aylandi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, rang bildirish kategoriyasi til orqali dunyoni idrok etishning eng qadimiy shakllaridan biri hisoblanadi. O'zbek xalqi ongida "oq" va "qora" faqat ko'z bilan ilg'anadigan tus emas, balki axloqiy mezon va ijtimoiy munosabatlarning tayanch ko'rsatkichi vazifasini bajaradi. Shuning uchun ushbu ikki konseptning til tizimidagi o'rnini yoritish o'zbek xalqining mental olamini yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Rang atamalarini tipologik jihatdan o'rganish g'arb tilshunosligida ancha uzoq tarixga ega bo'lib, olimlar orasida "oq" va "qora" aynan shu turdagi tadqiqotlarning boshlang'ich nuqtasi sifatida qaraladi, chunki bu ikki tus deyarli barcha til tizimlarida eng ilk shakllangan rang atamalari qatoriga kiradi [3]. Ayni paytda, so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar bu klassik qarashni yagona universal qonuniyat sifatida emas, balki idrok, til va madaniyat o'rtasidagi uzluksiz o'zaro ta'sir natijasi sifatida talqin qilishga chorlamoqda.

Mazkur ikki rangga alohida e'tibor qaratilishining bir necha sababi bor. Birinchidan, ular tipologik jihatdan deyarli barcha tillarning rang lug'atida eng ilk paydo bo'ladigan birliklar hisoblanadi, demak tilning eng qadimgi va shu bilan birga eng barqaror qatlamini tashkil etadi. Ikkinchidan, o'zbek madaniyatida bu ikki rang faqat tasviriy san'at nuqtai nazaridangina emas, balki axloq, din va kundalik turmush darajasida ham chuqur iz qoldirgan. Uchinchidan, aynan shu ikki rangning bir-biriga qat'iy zid tabiati ularni kognitiv tahlil uchun qulay material qiladi: ular orqali tilning umumiy konseptuallashtirish mexanizmini kuzatish osonlashadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Adabiyotlar sharhi

Rang terminlarining tabiati bo‘yicha uchta yirik nazariy yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin. Birinchisi – universalistik yondashuv bo‘lib, unga ko‘ra “oq” va “qora” istalgan tilning rang lug‘atini shakllantiruvchi ilk bosqich hisoblanadi [3]. Ikkinchisi – kognitiv-metaforik yondashuv, unda rang ismlari mavhum tushunchalarni (ezgulik, yovuzlik, poklik kabi) anglashda vositachi rol o‘ynaydi [4]. Uchinchisi – lingvomadaniy-relyativistik yondashuv bo‘lib, unga ko‘ra rang tushunchalari umuminsoniy bo‘lsa-da, ularning nutqda gavdalanish shakli har bir xalqning madaniy tajribasiga bog‘liq holda o‘zgarib turadi [7].

O‘zbek tilshunosligida mavzu bir necha bosqichda rivojlanib bormoqda. So‘nggi yillarda himoya qilingan yirik tadqiqotlardan biri o‘zbek tilidagi rang-tus bildiruvchi so‘zlarning konnotativ tabiatini har tomonlama yoritib, ularning tarixiy qatlamlarini O‘rxun-Enasoy davridan boshlab kuzatgan [2]. Bundan tashqari, xalq og‘zaki ijodidagi rang ramzlarini alohida tadqiq etuvchi ishlarda oq, qizil va qora ranglarning ibtidoiy tasavvurlardan boshlab xalq marosimlarigacha bosib o‘tgan yo‘li yoritilgan [1]. Shu bilan birga, chet el tilshunosligida o‘tkazilgan ba’zi qiyosiy tadqiqotlarda ingliz va o‘zbek tilidagi “black”/“qora” so‘zlarining semantik parallelliklari tahlil qilingan [5], boshqa bir tadqiqotda esa “oq” va “qora” leksemasining ichki tuzilishi alohida ko‘rib chiqilgan [6]. Ushbu yo‘nalishlarning barchasi, ayni paytda, ranglarni yagona kognitiv model sifatida, tarixiy va zamonaviy qatlamlarni birlashtirgan holda tadqiq etuvchi yaxlit ishlarga bo‘lgan ehtiyojni ham ko‘rsatib turibdi.

Keltirilgan yo‘nalishlarni umumlashtirsak, ular ikki katta guruhga bo‘linadi: birinchi guruh ranglarni sinxron nuqtai nazardan – hozirgi tildagi qo‘llanish holati va frazeologik faolligi bo‘yicha – o‘rgansa, ikkinchi guruh diaxron yondashuvni afzal ko‘rib, ranglarning tarixiy-etimologik ildizlariga e’tibor qaratadi. Mazkur maqola aynan shu ikki yondashuvni – sinxroniya va diaxroniyani – birlashtirgan holda, ularni yagona kognitiv model doirasida tizimlashtirishga harakat qiladi.

Ilmiy muammo

Mavjud tadqiqotlarda “oq” va “qora” so‘zlarining semantik ko‘lami keng yoritilgan bo‘lsa-da, ularning inson ongida yaxlit kognitiv model – freym yoki prototip – darajasida qanday tizimlashgani va bu model o‘zbek lisoniy dunyoqarashida qay tarzda namoyon bo‘lishi hali yetarlicha nazariy asoslanmagan.

Tadqiqotdagi bo‘shliq

Mavjud ishlarning ko‘pchiligi rangni alohida-alohida – yo faqat leksik-semantik, yo faqat folklorshunoslik nuqtai nazaridan – tadqiq etadi. “Oq” va “qora” ranglarining etimologik asosi, kognitiv modeli va lingvomadaniy mazmuni bir tadqiqot doirasida yaxlit tizimlashtirilgan ish hamon yetishmaydi.

Maqolaning maqsadi va vazifalari

Maqolaning maqsadi – o‘zbek tilidagi “oq” va “qora” rang konseptlarining kognitiv modelini yaratish hamda ularning struktur-semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berish. Shu maqsadda quyidagi vazifalar belgilandi:

— “oq” va “qora” leksemalarining lisoniy-tarixiy qatlamini aniqlash;

— ushbu konseptlarning metaforik ko‘chish yo‘llarini kognitiv jihatdan izohlash;

— rang ishtirokidagi frazeologizmlar va marosim udumlarining lingvomadaniy mazmunini tasniflash;

— badiiy matn misolida rangning ramziy-pragmatik vazifasini ko‘rsatish;

— o‘zbek dunyoqarashida shakllangan mental tasavvurlarning kognitiv freymini tuzish;

— boshqa lingvomadaniyatlar bilan qiyosiy-tipologik tahlil o‘tkazish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda o‘zbek tilining izohli lug‘atlaridan “oq” va “qora” so‘zlarining barcha qayd etilgan ma’nolari yig‘ilib, semantik guruhlarga ajratildi. Ikkinchi bosqichda mazkur leksemalar ishtirokidagi frazeologik birliklar va marosim udumlari kognitiv-semantik tahlil qilindi. Uchinchi bosqichda esa olingan natijalar boshqa xalqlar tajribasi bilan qiyoslanib, umuminsoniy va milliy-madaniy qatlamlar ajratildi.

Shuni ham qo‘shimcha qilish joizki, tadqiqot uchun material tanlashda ikki mezonga alohida e’tibor qaratildi: birinchidan, manbaning ilmiy jihatdan tekshirilgan va nashr etilgan bo‘lishi, ikkinchidan, undagi dalillarning boshqa mustaqil manbalarda ham tasdig‘ini topishi. Faqat shu ikki mezonga javob beradigan dalillargina yakuniy tahlilga kiritildi, bu esa tadqiqot xulosalarining ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLILI

1. “Oq” va “qora” leksemalarining etimologik-semantik tuzilishi

Tarixiy dalillarga ko‘ra, “qora” leksemasi qadimgi turkiy tilda dastlab sof rang-tus ma’nosini bildirgan, biroq keyinchalik “baxti qora”, “og‘ir”, “yomon”, “oddiy”, “qo‘pol” kabi o‘nlab ko‘chma ma’nolarni o‘ziga singdirgan [2.80]. O‘rxun-Enasoy bitiklarida bu so‘z boshqa rang nomlariga nisbatan faolroq qo‘llanilib, mustaqil holda ham, otli birikmalar tarkibida (masalan, “oddiy xalq”, “og‘ir mehnat” kabi ma’nolarni bildiruvchi birikmalarda) ham uchraydi [2.82]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu leksema o‘nlab ma’noda qo‘llanib, ellikka yaqin yasama va qo‘shma so‘zga negiz bo‘lgan [2.83].

“Oq” leksemasi ham xuddi shunday boy taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan: asosiy rang-tus ma’nosidan tashqari, “pok”, “halol”, “ezgu niyat” kabi ko‘chma ma’nolar ustiga qurilgan bir qancha barqaror birikma shakllangan, shuningdek bu negizdan bir qator fe’l va ot yasalgan [2.85]. Diqqatga molik jihati shundaki, har ikki leksema ham dastlab neytral belgi bo‘lgan holda, tarixiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy-baholovchi (aksiologik) ma’no orttirgan.

Yasalish yo‘li nuqtai nazaridan solishtirilsa, “qora” asosidagi hosilalar ko‘proq narsa-hodisa nomlarida (geografik va etnik nomlarda) qotib qolgan holda uchrasa, “oq” asosidagi hosilalar ko‘proq holat yoki jarayonni bildiruvchi so‘z turkumlarida faol qo‘llanadi. Bu holat ikkala leksemaning kognitiv xususiyatida ham o‘z izini qoldirgan bo‘lishi mumkin: “qora” nisbatan turg‘un-statik, “oq” esa nisbatan o‘zgaruvchan-dinamik ma’no kasb etadi.

Bu ikki leksemaning fe’l yasash salohiyatini alohida ko‘rib chiqish ham qiziq natijalar beradi. “Oqarmoq” fe’li nafaqat rangning o‘zgarishini, balki vaqt o‘tishi bilan yuz beradigan asta-sekinlik ma’nosini ham o‘zida mujassam etadi – masalan, biror voqea “oqarib ko‘rinadi” deyilganda, unda vaqt masofasi va xotira orqali xiralashish ma’nosi ham yashiringan bo‘ladi. “Qoraymoq” fe’lida esa bunday vaqtinchalik jarayon ma’nosidan ko‘ra ko‘proq keskin, bir martalik o‘zgarish (masalan, kayfiyatning keskin yomonlashuvi) ma’nosi ustunlik qiladi. Bu farq ikkala rang konseptining o‘zgarish dinamikasini turlicha idrok etishidan dalolat beradi.

Shuningdek, ikkala leksemaning sintaktik moslashuvchanligini solishtirish ham foydali xulosalar beradi. “Oq” so‘zi ko‘pincha abstrakt otlar bilan (niyat, yo‘l, ko‘ngil) erkin birika olsa, “qora” so‘zi bunday abstrakt otlar bilan birikkanda ko‘pincha qat’iyroq, tayyor formula shaklidagi birikmalarni hosil qiladi. Bu farq shuni ko‘rsatadiki, “oq” konsepti til tizimida nisbatan “ochiq” – yangi birikmalar hosil qilishga moyil – bo‘lsa, “qora” konsepti ko‘proq “yopiq”, ya’ni allaqachon shakllangan turg‘un iboralar doirasida faoliyat yuritadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Kognitiv model: freym va konseptual metafora

Ranglar mavhum tushunchalarni anglashda kognitiv vosita vazifasini bajaradi [4]. Shu tamoyilga tayanib, o'zbek tilidagi materialni ikkita qarama-qarshi freym ko'rinishida ifodalash mumkin: "oq" freymi yorug'lik, tozalik va poklikka asoslanib, undan halollik va ezgulik tomon metaforik ko'chish yuzaga keladi; "qora" freymi esa zulmat va noaniqlikka asoslanib, xavf va motam tomon rivojlanadi. Bunday tuzilishning tub sababi ibtidoiy davrda insonning tabiat hodisalarini – yorug'lik va zulmatni – birlamchi tarzda farqlashida yotadi, bu esa deyarli barcha madaniyatlarga xos umuminsoniy kognitiv tajriba hisoblanadi.

Kundalik nutqda bu freymlar avtomatik tarzda faollashadi: masalan, kimningdir niyati "oq" deb ta'riflanganda, tinglovchi darhol halollik va ezgulik haqidagi butun tasavvurni tiklaydi, garchi bu yerda hech qanday jismoniy rang nazarda tutilmasa ham. Demak, "oq" va "qora" so'zlari alohida leksik birlik sifatida emas, balki tayyor baholash sxemasi sifatida ishlaydi.

Freym nazariyasini kengroq tushunish uchun oddiy nutqiy vaziyatlarni tahlil qilish foydali. Masalan, "oq yolg'on" birikmasida ikki qarama-qarshi sema – yolg'onga xos salbiylik va oq rangga xos ijobiylik – bir so'z birikmasida yonma-yon keladi, biroq natijada butun birikma nisbatan "yengil", zararsiz yolg'on ma'nosini anglatadi. Bu shuni ko'rsatadiki, "oq" konsepti hatto salbiy tushuncha bilan birikkanda ham, uni yumshatuvchi, "kechiriladigan" darajaga tushiruvchi kuchga ega. Bunga qarama-qarshi holatni "qora" bilan solishtirsak: "qora ro'yxat", "qora bozor" kabi birikmalarda "qora" komponenti asosiy tushunchaning salbiyligini yanada kuchaytiradi, kamaytirmaydi. Demak, ikkala rang konsepti nafaqat qarama-qarshi ma'noda, balki qo'shni tushunchalarga nisbatan "kuchaytiruvchi" yoki "yumshatuvchi" vazifasida ham farqlanadi.

3. Mifologik-lingvomadaniy ildizlar: folklor va marosim udumlari

Xalq og'zaki ijodidagi rang ramzlari ibtidoiy tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq: qadimda inson ranglarga maxsus kuch bag'ishlab, ulardan o'ziga xos ishora sifatida foydalangan [1.9]. Xalq tafakkurida oq – tug'ilish, poklik va hayotning boshlanishi, qora esa – yemirilish va o'lim ramzi sifatida idrok etilgan [1.10]. Bu ramziylik, ayniqsa, nikoh marosimlarida yorqin namoyon bo'ladi: kelishuv nishonasi tariqasida beriladigan oq buyumlar yosh oilaning porloq kelajagini bildirsa [1.10], motam marosimlarida esa qora rangli kiyim-bosh ustunlik qiladi. Shunday qilib, to'y va aza – bir-biriga zid ikki marosim tizimi – aynan shu ikki rang orqali qat'iy ramziy chegaralanadi.

Bolalar tarbiyasiga oid xalq amaliyotida ham rang ramzlari muhim o'rin tutadi: chaqaloqqa birinchi marta kiyim tanlashda oq rangga alohida e'tibor qaratilishi, uni pokiza va begunoh mavjudot sifatida idrok etish bilan bog'liq. Bu esa oq rangning nafaqat kattalar dunyosidagi ijtimoiy marosimlarda, balki bolalik davri bilan bog'liq mikro-marosimlarda ham faol ishtirok etishini ko'rsatadi. Xuddi shunday, oilaviy munosabatlarda "oq fotiha" tushunchasi ota-onaning farzandiga bergan roziligi va duosining eng yuqori, tabarruk shaklini anglatadi – bu yerda oq rang faqat rasmiy urf-odat emas, balki chuqur hissiy-ma'naviy ma'noni ham tashiydi.

3.1. Frazeologik birliklar va paremiyalarda oq–qora oppozitsiyasi

Rangning aksiologik semasi frazeologik fondda ham izchil kuzatiladi. Halollik va ezgulikni bildiruvchi birikmalar "oq" komponenti asosida, nopoklik va yomonlikni bildiruvchi birikmalar esa "qora" komponenti asosida shakllangan; bu ziddiyat xalq maqollarida ham saqlanib qolgan [2.78]. Bunday til birliklari alohida lug'aviy birlik bo'lishdan tashqari, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan barqaror baholash tizimining tilda mustahkamlangan ko'rinishi hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Quyidagi jadvalda "oq" va "qora" konseptlarining asosiy semantik yo'nalishlari umumlashtirilgan holda taqqoslanadi:

Mezon	**"Oq" konsepti**	**"Qora" konsepti**
Ibtidoiy obraz	yorug'lik, tozalik, kunduz	zulmat, tun, qorong'ulik
Aksiologik baho	ijobiy: poklik, halollik, ezgulik	salbiy: motam, xavf, yomonlik
Marosim	to'y, nikoh (oqlik udumi)	aza, motam
Badiiy-ramziy	poklanish, yorug' kelajak	g'am-tashvish, noaniqlik
Yasalish xususiyati	dinamik (fe'l, holat)	statik (nom, belgi)
Pragmatik ko'chma	betaraf kontekstual qo'llanish	betaraf kontekstual qo'llanish

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ikkala konsept deyarli barcha mezon bo'yicha qat'iy zid qutblarni tashkil etadi. Faqat pragmatik ko'chma ma'no mezonigina bundan mustasno: bunday hollarda rang o'z aksiologik yukini vaqtincha yo'qotib, betaraf kontekstda qo'llanishi mumkin. Bu esa konseptual modelning qat'iy emas, balki dinamik tabiatga ega ekanidan dalolat beradi.

4. Badiiy matndagi ramziy-pragmatik tahlil

Zamonaviy o'zbek nasrida rang ramzidan badiiy g'oyani kuchaytirish vositasi sifatida faol foydalaniladi: bitta asar doirasida bir xil rang – masalan, oq – turli o'rinlarda turlicha (saltanat, halollik, poklanish, hatto o'lim) ma'noni ifodalab kelishi mumkin. Bunday holat rangning statik emas, balki kontekstga qarab o'zgaruvchan ramziy yukka ega ekanini ko'rsatadi. Mumtoz o'zbek she'riyatida esa oq-qora zidlanishi ko'pincha kengroq – kosmologik yoki falsafiy – miqyosga ko'tariladi: ranglar orqali qahramonning bir ma'naviy holatdan ikkinchisiga o'tishi ramziy tarzda ifodalanadi, bunda qora ko'pincha sinov yoki qayg'u bosqichini, oq esa poklanish va yorug' yakunni anglatadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, badiiy matnda oq rang deyarli har doim qahramonning "bo'sag'a holati"ni – ya'ni bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish lahzasini – belgilovchi ramziy signal vazifasini bajaradi. Bu esa oq rang konseptining nafaqat statik (poklik), balki dinamik (o'zgarish, o'tish) ma'noni ham tashiy olishidan dalolat beradi.

Badiiy matndagi bunday ko'p qatlamlilikni tushunish uchun oddiy qiyoslash usulidan foydalanish mumkin: xuddi bir xil musiqiy notaning turli asarlarda turlicha kayfiyat yaratishi kabi, bitta rang ham turli badiiy kontekstda turlicha "ohang" kasb etadi. Bu o'xshashlik shuni ko'rsatadiki, rang konsepti til tizimida statik lug'aviy birlik emas, balki context bilan doimiy muloqotda bo'ladigan "ochiq" semantik tuzilma hisoblanadi – uning yakuniy ma'nosi faqat aniq matn ichida, boshqa so'zlar va obrazlar bilan o'zaro ta'sirda to'liq ochiladi.

5. Diniy-ma'naviy va ijtimoiy-madaniy simvolika

Tasavvuf adabiyotida rang botiniy ma'no tashuvchisi sifatida talqin qilinadi: qora ko'pincha ilohiy sirning noma'lumligi yoki nafsning tiyilishi, oq esa ma'naviy poklanish bosqichi bilan bog'lanadi. Tarixiy jamiyatlarda ham rang mafkuraviy identifikatsiya vositasi sifatida xizmat qilgan: turli davr va hududlarda hokimiyat yoki mazhabiy tegishlilikni bildirish uchun oq yoki qora rangli ramziy belgilar (bayroq, kiyim) qo'llanilgani tarixiy manbalarda keng qayd etilgan. Bu – rangning nafaqat estetik, balki ijtimoiy-siyosiy identifikatsiya quroli sifatida ham xizmat qilganidan dalolat beradi.

Zamonaviy jamiyatda ham bu an'ana muayyan shaklda davom etmoqda: rasmiy marosimlarda, davlat va diniy tadbirlarda kiyim rangiga alohida e'tibor qaratilishi, aslida qadimgi ramziy tizimning bugungi kundagi davomi hisoblanadi. Bu esa rang konseptlarining nafaqat tarixiy, balki hozirgi ijtimoiy amaliyotda ham faol vazifa bajarishini ko'rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

6. Qiyosiy-tipologik tahlil

A.Vejbitskaning "tabiiy semantik metatil" nazariyasiga ko'ra, "oq" va "qora" tushunchalari umuminsoniy hisoblanadi, biroq ularning aynan qaysi "madaniy stsenariy" orqali gavdalanishi har bir xalqda o'ziga xosdir [7]. Bu qarash amaliyotda ham o'z tasdig'ini topadi: masalan, ko'p G'arb madaniyatlarida motam rangi sifatida qora keng tarqalgan bo'lsa, ayrim Sharq xalqlari an'analarida aynan oq rang motam ramzi hisoblanadi. Bunday farq rang konseptlarining mutlaq universal emas, balki madaniy-tarixiy shartlangan hodisa ekanini yana bir bor ko'rsatadi.

Shu bilan birga, qardosh turkiy tillar materialida ham semantik izchillik kuzatiladi: masalan, oq rang negizidagi "oqsoqol" tipidagi so'z nafaqat o'zbek, balki boshqa turkiy xalqlarda ham yosh-tajriba tufayli qozonilgan hurmat ma'nosini bildiradi. Bu esa oq rang konseptining faqat "poklik" semasi bilan cheklanmay, alohida "tajriba-hurmat" assotsiativ zanjiriga ham asos bo'la olishini ko'rsatadi. Fizik-optik nuqtai nazardan ham oq va qora alohida maqomga ega: oq barcha nur to'lqinlarining birlashuvidan, qora esa yorug'likning yo'qligidan hosil bo'ladi, bu ilmiy haqiqat xalq tafakkurida ham o'z aksini topib, oq "to'liqlik", qora esa "yo'qlik" tushunchasi bilan assotsiatsiyalanadi.

Yakunlovchi mulohaza sifatida shuni ta'kidlash joizki, ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati faqat nazariy tilshunoslik doirasi bilan chegaralanmaydi. O'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasida rang konseptlarining ko'p qatlamli tabiatini o'quvchilarga tushuntirish orqali ularda badiiy matnni chuqurroq idrok etish ko'nikmasini shakllantirish mumkin. Leksikografiya sohasida esa yangi lug'atlar tuzishda ushbu konseptlarning nafaqat asosiy, balki kontekstual-pragmatik ma'nolarini ham to'liqroq qamrab olish maqsadga muvofiqdir.

Yosh avlod nutqida ham bu konseptlarning yangi qo'llanish ko'rinishlari paydo bo'lmoqda: ijtimoiy tarmoqlar va kundalik muloqot tilida "oq" va "qora" so'zlari ko'pincha ishonch va ishonchsizlikni, shaffoflik va yashiriqlikni bildiruvchi metaforik vosita sifatida ishlatiladi. Bu esa an'anaviy oq-qora ramziyligining zamonaviy axborot muhitiga ham moslashib, yangi kontekstlarda o'z hayotini davom ettirayotganidan dalolat beradi. Til doimiy rivojlanuvchi tizim ekan, bunday konseptlar ham qotib qolgan emas, balki jamiyat ehtiyojlariga moslashib boruvchi tirik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

7. Tahlil natijalarining umumiy manzarasi

Yuqoridagi kuzatishlarni umumlashtirsak, "oq" va "qora" konseptlarining o'zbek tilidagi rivojlanishi to'rt bosqichli yo'lni bosib o'tgani ko'rinadi: ibtidoiy-hissiy bosqich (tabiat hodisalari bilan bevosita bog'liqlik), marosimiy-me'yoriy bosqich (xulq-atvor me'yorlarini kodlashtirish), badiiy-ramziy bosqich (individual uslubiy vosita) va ijtimoiy-mafkuraviy bosqich (guruh identifikatsiyasi). Bu bosqichlar bir-birini istisno etmaydi – aksincha, zamonaviy tilda ularning barchasi turli nutqiy vaziyatlarda bir vaqtning o'zida faollashib turadi.

Bundan tashqari, tarjima nazariyasi nuqtai nazaridan ham bu natijalar amaliy ahamiyat kasb etadi. Badiiy tarjima jarayonida rang leksemalarini boshqa tilga o'girishda faqat lug'aviy ekvivalentga tayanish yetarli emas – tarjimon manba va qabul qiluvchi til madaniyatlaridagi konnotativ farqlarni ham hisobga olishi zarur. Aks holda, manba tildagi ko'p qatlamli ramziy ma'no tarjima tilida faqat neytral tavsifga aylanib qolishi, natijada asl matnning badiiy-estetik ta'sir kuchi sezilarli darajada pasayishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil o'zbek tilida "oq" va "qora" rang konseptlarining sof leksik-semantik doiradan chiqib, chuqur kognitiv-madaniy model darajasiga ko'tarilganini ko'rsatdi. Etimologik jihatdan ikkala

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

leksema ham qadimgi turkiy davrga borib taqaladi va asrlar osha boy semantik tarmoqlanishga uchragan: "oq" poklik, halollik va ezgulik bilan, "qora" esa motam, xavf va salbiy baho bilan izchil bog'langan.

Lingvomadaniy tahlil shuni ko'rsatdiki, oq va qora ranglar xalq marosimlarida, badiiy matnda va ijtimoiy-tarixiy an'analarda barqaror ramziy vazifa bajaradi. Qiyosiy-tipologik tahlil esa bu konseptlarning qisman umumbashariy, qisman esa milliy o'ziga xos xususiyat kasb etishini isbotladi. Tadqiqot natijalari rang konseptlarini kelgusida qiyosiy va korpus lingvistikasi yo'nalishlarida yanada chuqur o'rganish uchun nazariy zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, rang konseptlarini o'rganish tilshunoslikning tor bir bo'limi emas, balki xalq tafakkurining ko'p qirrali in'ikosini kuzatish imkonini beruvchi keng ilmiy maydon ekanini yana bir bor tasdiqladi. "Oq" va "qora" misolida ko'rilgan naqshlar – ibtidoiy obrazdan tortib zamonaviy qo'llanishgacha – tilning tarixiy chuqurligi va hayotiyligini birdek namoyish etadi. Bu yo'nalishda kelgusida korpus lingvistikasi vositalari yordamida ushbu leksemalarning zamonaviy matbuot va ijtimoiy tarmoqlardagi qo'llanish chastotasini o'rganish istiqbolli vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Рўзиева М.Ё. Ўзбек фольклорида ранг символикаси: илмий-оммабоп рисола. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2016. – Жами: 12 б.
2. Хрожиддинова М.М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар коннотацияси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Қўқон, 2023. – Жами: 126 б.
3. Berlin, B., & Kay, P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969. – Жами: 178 p.
4. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – Жами: 614 p.
5. Urakova, H. A. A Cross-Cultural Semantic Analysis Of The Word "Black" In English And "Qora" In Uzbek // American Journal Of Philological Sciences. – 2025. – (elektron nashr).
6. Wierzbicka, A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – Жами: 500 p.
7. Yun Hye Hwang. Oq va qora leksemasi tahlili. – 2025. – DOI: 10.5281/zenodo.15761208. – (elektron nashr).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.